

Varga Csaba¹

Politikai filozófia – konzervativizmus – mindennapi cselekvés

Közel fél évszázada, még büszke igazságügy-minisztériumi törvény-előkészítő korából ismerhettem meg az ünnepeltet, s nem ritka véletlen összefutásokkor leginkább közös tárgyrunkról, a jogfilozofálásról, annak mibenlétéről és művelésének hasznáról beszélgettünk. Távolsgáttartással szemlélte azt, amiben magam persze teljességgel elmerültem, s szikár, látszólag nemcsak kívülről érkező, de némi cinizmussal is fűszerezettnek ható megjegyzései mindig telibe találtak, és jó beszélgetéseket indítottak. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem újabb lehetőségekkel szolgált találkozásokhoz, s élénken emlékszem, amikor egyszer éppen közös kirándulásra indulóban kifejtette, hogy miből és hogyan alakult az nem is oly rég, amiből idővel tudományként kiképzett közgazdaságtan lett. S aminek különös alapjairól, azok sérülékenységről sokat elárul az, amire addigra rá kellett jönnünk. Nevezetesen, hogy a szocializmus idején kellő okkal véltük a politikai prostituálódás eminens példázatának a jogtudományt. Am éppen rácsodálkozásunk idejére derült ki, hogy országunk értékbeli hasadtsága annak lényegi igazságait nem kezdi ki, szemben a közgazdaságtudománnyal, amelyben táborok küzdelmei magának a tudományfilozófiai fundálásnak a lehetséges körvonalait is kölcsönösen megkérdőjelezték. Kerek évfordulóra, legjobb kívánságokkal, ezért tiszteleghetek munkássága előtt most egy olyan gondolatmenettel, amely naiv küllemű rácsodálkozással egy másik, úgyszólván szent tudományként tisztelt diszciplínára próbál ugyanilyen lelki egyszerűséggel rátekinteni.

Nem tudom, van-e valójában politikai filozófia, s még kevésbé, hogy rábízható-e közügyekben a cselekvés. Mindig úgy éreztem, hogy aligha több ez a bölcsész szakma zsákmányszerző kalandjai egyikénél. Amely mihelyt meg tudja vetni napi gyakorlatunkban valamelyest a lábát, rögvest absztraháló teoretizálásba kezd. Persze nem tudván másként eljárni, mint mindent és bármit abba homogenizálva, aminek fogalmiasítására projekcionált világában egyáltalán képes. Majd ezek újgyakorlatait eszmetörténetileg kezdi el szétcincálni, aminek eredményeként fejezeteket, majd monográfiákat írogat, amikkel már vitákat provokál. Sokaknak

¹ Professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcséleti Tanszék. Kapcsolat: varga.csaba@jak.ppke.hu.

adja értelmes cselekvés látszatát ez – míg mindennapjaink karavánja halad a maga megkezdett útján, saját nyomvonala s hagyományai szerint.²

Mert hát mi is a mai mesterkélt kettősségben a konzervativizmus, amit – ellenében a liberalizmussal³ – saját irányunkként szoktunk megfogalmazni?

Emberi gondolkodásunk az euroatlanti féltekén, ahol valaha a *scientia* ki-virágzott, a természetet s az emberi gondolatvilágot egyaránt analízis útján ismerte meg – képezte le és dolgozta fel intellektuálisan. Ez megkülönböztetések ejtésével vizsgálati tárgyát különálló összetevőkre bontva vizsgálja a részek szerepét az egésznek a működésében. A természeti világ tekintetében ez a valóság modellezéseként eredményes lehet, hiszen kísérletileg s a gyakorlatban ismétlésre ad lehetőséget. Az ember mint szellemi lény dolgaiban azonban alkalmazhatatlan. Mert amit gondolunk, és amivel kultúránkat második természetünként építjük, merő kivetítés, projekció. Jelentése közvetíthetőségében bízó jeladás, amelynek sorsa a kommunikációs folyamatban óhatatlanul jelen lévő hermeneutikai bizonytalanság függvénye. Amit gondolunk, az lebegő egyediségekből tapogatózó általánosító következtetés. Ha ilyesmi bennünk részek szétválasztásával vagy összefüggések megállapításával megerősítődik,

² Ettől függetlenül persze művelhetünk, sőt ki is művelhetünk politikai filozófiát. Ez azonban nem lesz más, mint szellemi sakkjátékként a gondolati projekciók szabadságában teremtetett fogalmi világ, az „önmagukért való elvont rendszerek” [Kolozsi Pál – Lehmann Kristóf: Lássunk tisztán! *Élet és Irodalom*, 64. (2020), 3] egyik tetszőleges alakváltozata, s nem feltétlenül a politikáé mint gyakorlati létezőmódé – még ha az előbbi olykor el is uralkodik az utóbbin, netalán mesterséges külső nézőpontjaival közvetlen romlását, bukását idézve elő. Az ilyesféle politikai filozófiák természetes társasága utóbb már maga a tágabb értelemben vett filozofikus kultúra lesz, amely további életében már társadalmi ideológiaként fog megjelenni. Nem lévén részese s a mai kordivattól osztott presztízs szerepet sem véelve ellenbizonyítéknak, különösebben nem is hinném, hogy bölcsészörökökön kívül túl sokan osztoznának hitében. Négy évtizede már, hogy Robert Conquest a bölcsész típusú puha tudományosság szabad csapongásának tudta be a Nyugat érzékelt hanyatlását (*We & they: Civic & despotic cultures*. London, Maurice Temple Smith, 1980. 252). Hasonlóképpen, mint utána adott leleplező kritikáikkal Roger Scruton (*Thinkers of the New Left*. London, Claridge, 1985. 223.), illetve Paul Johnson (*Intellectuals*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1988. 385.). A politikai filozófia iránti bizalmatlanságból magam egyenesen tiltakoznék bármiféle kategorizálás ellen, élettelen nézőpontot száradt doktrínáinak feltételezve annak bármely rubrikájában; s azt, ami személyes jellemző lehet, alkalmasabbnak találnám „ízlés” gyanánt kifejezni. Mert, miként Johann Wolfgang Goethe mondatja: „Pajtás, minden elmélet szürke, / És zöld az élet aranyfája.” (*Faust*. Budapest, Kalligram, [1808] 2015. I. Mephistopheles / Studierzimmer). A jogra alkalmazva lásd Arnd Düringer: „Grau, teurer Freund, ist alle Theorie. Und grün des Lebens goldner Baum”: Goethes Faust und die Rechtsprechung deutscher Gerichte. *Zeitschrift für das Juristische Studium*, 2. (2009), 5. 601–606.

³ A mai szógyakoriság nem vetítendő vissza a múltra. Magyar könyvcímeként a „konzervatív” mint áramlat először 1846-ban, majd még kilencszer (s a bibliografizált folyóirat-irodalomban tízszer) fordul elő; 1949–1989 között tízszer (cikk címeiként ötvenkilencszer) – de mindannyiszor a történelmi múlt konzervatív/liberális szóhasználatát idézően, tehát leíróan. Időszzerű iránymegnevezéséknél kizárólag Körösenyi András *Liberális vagy konzervatív korszakváltás?* című művével (Budapest, Magvető, 1989) indulóan találkozunk ilyes címmel. Körösenyi (1989): i. m. 194.

úgy fogalmiasítunk, s ezzel további analízisre bátorítva vizsgálódásunkban továbbléphetünk. Ámde mindezek egyedi gondolatfoszlányokból általánosítódó kifejezések csupán: amit például valamilyen érzésről, elköteleződésről, ezek szempontjairól vagy elemeiről elmondhatunk, a lelki életünkben ténylegesen alakulónak végtelen mélységéből s gazdagságából csak nyelvünk véges lehetőségei szerint redukált (leegyszerűsített és tipizált) változatát tudjuk egyáltalán kifejezni. Halott modell az ilyen, egy valaha élt lelki történet emlékére pusztán utaló nyelvi csontváz.

Ráadásul azok, amiket ilyesmik összetevőiként önálló konceptualitásokban megjeleníthetünk, bármely ismerettárgy alkotóelemei lehetnek, amelyek csupán arányaikban különböznek egyes szélsőségeik között. Vagyis: jó és rossz ember vagy kormányzás, konzervatív vagy liberális mentalitás – csakúgy mint a szakácstudomány produktumaként a kiváló vagy pocsek – nem magukban az összetevő elemekben, hanem arányaikban s változó arányaik közti hangsúlyokban különböznek egymástól.⁴ Mintha azt mondanók: bármi is a világunk, kizárólag *megyelejevi* rendszerelemekből tevődhet össze. Ami persze igaz is. Ámde ily elemek bármily nagyságrendben vagy sűrűségben forduljanak is elő, még elementáris előfordulásukban is diszkrét (különálló) entitások, míg az emberi magatartás mozzanatai eleve valaminő korábban már érzékelt hasonlóhoz analogizált tipikumok, eredendő életszerűségükből ezáltal kiszakított absztraktumok. Tehát legfeljebb kommunikációs tartalmakként szolgálnak, amelyeknek léte a való világban voltaképpen nincs.

Mint olyan nézetrendszer, amelynek az ontikuma nem több mint textuálizált fogalmisága, a politikai filozófia nyilván tanítható. A tárgyat képező mesteriség azonban aligha sajátítható el másként, mint gyakorlatában – azaz egy mester hosszabb időn keresztül történő figyelésével, s részvétellel a politikai produktum létrejöttében. A belgyógyász könyvből tanul, s ha szerencsés, professzora gyakorlati eljárásait közelről figyelheti, szerencsésebb esetben pedig talán még társsá és majdan folytatóvá is válhat. Hasonló a helyzet ember és ember között minden kapcsolatrendszerben – amilyen a pedagógiáé, a papi szolgálaté, a jogé és a politikáé –, s bizony a mester közelsége segíti a művésszé válást is. Talán ezért sem szótévesztés, ha a mindennapokban a gyógypedagógia vagy a Kodály-módszerű tanítás kiemelkedő példáit művészetnek tekintjük. Aminthogy az sem véletlen, hogy Angliában az egyetemi jogásképzés csak közel fél évezrednyi idő eltelte után váltotta fel a londoni *Inns of Court* mester-tanítvány típusú gyakorlati képzését.⁵

⁴ Ezt fejezi ki a tömör vélekedés: „a voltaképpeni erény maga az arány – nyilvánvalóan a megfelelő arány.” Vö. Varga Csaba: Népszokások mint kollektív én-reprezentációk. (A jogi népszokáskutatás lehetséges többlet-üzenetéről). *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017), 4. 215. (47. jegyzet).

⁵ Lásd például: www.chambersstudent.co.uk/the-bar/the-inns-of-court és www.lawcareers.net/Explore/Features/09122019-Becoming-a-barrister-the-Inns-of-Court. Oxfordban és Cambridge egyetemén persze tanítottak római jogot, ám a klasszicitás filológiai tanulmányozásának részeként; a gyakorlatban élő *common law* azonban a 17. századig nem volt számukra érdekes.

Mi tehát ez a bűvös konzervativizmus, amelynek híveiként – a ma változatlanul liberalizmusnak nevezett szélsőséges ideokratikus bomlasztás ellenében – magunkat jellemezzük? A legismertebb tudáskorpusz rövid és velős, ám számos következménye már eleve kiolvasható. Eszerint a konzervatív elköteleződés lényegileg nem más, mint a történelmileg kifejlődöttnek (s ennyiben a szervesen alakultnak és állandósult tapasztalat szerint működőnek) az előnyben részesítése ahelyett, hogy merőben elvont eszmékre mint eszményekre (azaz a józan ész és a bevált gyakorlat ellenében intellektusunkkal mesterségesen létrehozott gondolati termékre) támaszkodnánk.⁶ Vagyis – mert a szemében elvállik az, amit pusztán gondolhatunk, és az, amit valóságga is tehetünk⁷ – nem egy merőben spekulatív racionalista intellektuális konstrukcióra alapoz, hanem tapasztalatra, amelyet elődeire is alapozva az emberről és világról szerzett.⁸ Ezért „mindennapjaiban elkerülhetetlenül a hely adottságainak megfelelő gyakorlatiasságú, kerülve a mindenben átívelő megoldásokat”,⁹ mert – amiként ezt a 19. század megejtő egyszerűséggel kifejezte¹⁰ – „engedi, hogy a dolgok folyásából adódjanak” ezek.

⁶ Az Encyclopedia Britannica vonatkozó szócikke szerint: „Conservative is a preference for the historically inherited rather than the abstract and ideal.” Forrás: www.britannica.com/topic/conservatism.

⁷ Mert abból indul ki, hogy „miképpen állanak is valójában a dolgok”, és nem abból, hogy „miképpen kellene mindennek lennie”. Jeane J. Kirkpatrick: Ésszerűség és tapasztalat a politikában. In Varga Csaba (szerk. és ford.): *Kialtás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, AKAPrint, 1998. 9–11. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Jeane J. Kirkpatrick: Introduction. In Jeane J. Kirkpatrick: *Dictatorships and double standards: Rationalism and reason in politics*. New York, Simon and Schuster, 1982.

⁸ Míg – írja Kirkpatrick ugyanott a másik lehetőségről – „[a]mennyiben olyan következtetésre jutunk, hogy a történelemnek immár semmiféle relevanciája sincs, úgy a jövőt is megszabadítjuk a múlttól. A tapasztalat köldökzsinórjáról levágott elméletek ezért többnyire vak optimizmussal lépnek fel.” Kirkpatrick (1998): i. m. 9–11.

⁹ Eredetiben: „inevitably pragmatic and local in its practice, reluctant to espouse overarching solutions”. Roger Scruton: *The Palgrave Macmillan dictionary of political thought*. 3. kiadás. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan, [1982] 2007. 132.

¹⁰ Az egyik legnagyobb brit államférfi, Disraeli szerint az „iskolaembereknek” a politikában történő eluralkodásából jött létre egy „abban a téves feltevésben gyökerező gondolkodás, hogy elméletek hoznak létre körülményeket, holott pontosan az ellenkezője igaz, miszerint valójában a körülményekből születnek az elméletek”. Pontosan ennek örvén lett divattossá, hogy „politikai intézményeket elméleti tudományok elvont elveiből formáljanak ahelyett, hogy engednék ezeknek a dolgok folyásából adódását, és hogy a nemzetek szükségletei természetes módon alkossák meg ezeket”. Eredetiben: „schoolmen” / „scheme originated in the fallacy of supposing that theories originate circumstances, whereas the very converse of the proposition is correct, and circumstances indeed originate theories”; „to form political institutions on abstract principles of theoretic science, instead of permitting them to spring from the course of events, and to be naturally created by the necessities of nations.” Benjamin Disraeli: *Whigs and Whiggism. Political writings by Benjamin Disraeli*. Szerk. William Hutcheon. New York, Macmillan, 1914. 119, 476.

Magam anélkül, hogy filozófusok hosszas fogalomvárai boncolgatásába kezdtem volna, hol találhattam olyan utalásokra, felismerésekre és tapasztalatokra, amelyek segíthettek saját mentalitásom alakításában? Nos, a legváratlanabb helyekről érkeztek ilyenek, olvasmányélményekből, beszélgetésekből leszármazottan. Mindehhez alapul nyilván a családi gyökérzetet rögzítő otthoni nevelés szolgált, kibontakozásához pedig a gyermek- és ifjúkorban rögzült kettős kötődés: a haza és a hit szolgálata,¹¹ ami mindenben átívelően a katolikus kultúrába történő erős beágyazódást eredményezett. S ha egyszer konzervativizmusról beszélünk, már az előbbiekből adódik két legfontosabb jegye: egyfelől a hagyomány tisztelete,¹² és ebből is fakadóan másfelől a fokozatos, reformjellegű mozgások előnyben részesítése az óhatatlanul pusztítást és igazságtalanságot is generáló megrázkódtatásokkal, a forradalmak káoszával szemben.

Az eseti rádöbbenések pedig ilyenek és hasonlóak lehetnek:

- az az emberi közeg boldog, amely erős hittel és akarattal képes adott irányba tartani, amely tehát továbbépítő kritikáját, esetleges kételyeit úgyszintén magában a közösséget előrevivő cselekvésben tudja feloldani;¹³
- az a társadalom nagyobb hatékonyságú (erőfölénnyel arra, hogy belső vitákat meghaladjon, sőt negatív tendenciákat pozitív hatású tényezőkként a főáramba visszacsatoljon), amelyben a legtöbb polgár azonosul a főárammal úgy, hogy élete, hivatásán túlmenő cselekvése is ennek jegyében és elősegítésére szerveződjék;¹⁴

¹¹ Vö. Varga Csaba: „*Csak múltunk törvény...*” Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Budapest, Kairosz, 2012. 142.

¹² Saját szememben a hagyomány minden kultúra lényege, miközben ott kerül folyvást hivatkozásra, ahol formálisan is átörökítő szereppel bír (istenhitek vallásai) és/vagy cselekvés igazolásául szolgál (jog). Ám ha komolyan veszem, hogy e világba születvén mindig elődeink nyomába lépünk, hiszen bennük és általuk edukáltatunk és szocializáltatunk, s ha kritikával vagy újítással élünk, sohasem az otthonunkként elfogadott egészet, legfeljebb egy elemét érintjük, úgy el kell jutnunk odáig, hogy maga az emberi megismerés is hagyományalapú, sőt *autopoiesis*e szintén hagyománytól megvonatott közös kereten nyugszik. A jogrendek tekintetében lásd Varga Csaba: *Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában*. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 47–66.

¹³ Példakép lett számomra Kühnelt-Leddihn Erik, amiként *Jezsuiták, nyárszolgák, bolsevikok* című regényének (Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1935) történetszövege mutatja a korai 1930-as évek nyüzsgő Berlinjét jezsuitáinak egy új világrendre felkészítő lázas szervezésében és a szovjet-országi illegális küldött főhős szenvedéstörténetében. Bolsevizmuskritikáját világtörténelmi panorámában láttatta; olvasása vádpont volt ellenem is a Csonka Ferenc r. kat. káplán és társai ellen a politikai rendőrségtől „Fehér Holló” néven országos megtorlását szervezett eljárásban (Pécs, 1961). Vö. Varga Csaba: *Magamról. Kútbanézők*, (2009), 15. 25–30.

¹⁴ A Horthy-korszak integrációs erejét értékeltem már énektanuló, bélyeggyűjtő, dokumentumböngésző (stb.) kisgyermekként, szimbolikus jelentőséget tulajdonítva annak – ráadásul az 1950-es évek sivárságának kontrasztjaként –, hogy iskolai irkától okmánybélyegig, cserkészábrázolástól

- valóságos létezésünk mindig a teljes emberé, s az emberlét teljességét akkor tudjuk legjobban megélni, ha összes képességünket ápolva és mozgósítva, azokkal harmonikus egységben élünk;¹⁵
- mindennapjaink valóságos létében mindig a teljes ember az, aki megismer, dönt és cselekszik – szemben a jog, az antropológia vagy a filozófia homogenizáló redukcionizmusával, amelyek *theoreticalnek* mondott rekonstrukciójukban fogalmi modellként egy életképtelenül tiszta „agylényt” állítanak elénk;¹⁶
- társadalmi létezésünk maga sem más, mint kölcsönhatások végtelen mélységű és kiterjedésű sorozata. Ebben minden beépülő tényező akár rejtett csatornákon keresztül folytatja saját hatásgyakorlását. Ezek cél szerinti rendbe állításával elvileg reformszintű változások forradalmi áttöréssel egyenértékű összehatás kiváltójává szervezhetők,¹⁷ miközben – bár tudván, hogy a politikum *sine qua nonja* a kompromisszumra való

a katekézis vizualizálásáig, könyvcímlaptól plakátig, iratfelzettől üzleti könyvwhitelesítő viaszpecsétig mély stílusazonosság érvényesült, változatos formákban melegség, emberszeretet, magyar és keresztényi mivolt sugárzásával.

¹⁵ Fantasztikus kiáltás a *facultas*ainkkal történő élés kiegyensúlyozottságát biztosító emberi teljesség megőrzéséért: David Jonas – Doris Klein: *Man-child. A study of the infantilization of man*. New York, McGraw-Hill, 1970 és úgyszintén a *ratio vs. emotio* nyugati–keleti ellentétes egyoldalúságait tárgyaló tanulmányok. Számomra ez Helsinkiben 1983 nyarán kezdődött, amikor a vezető japán jogfilozófus, Mitsukuni Yasaki (1923–2004) ünnepélyes szigorúsággal egy héten át beszélgetve mintegy felmért, hogy méltó vagyok-e meghívásuk anyagi áldozatára, majd 1987 őszén folytatódott, amikor közel egy hónapra a tokiói Waseda szovjetspecialista professzora kétgyermekes családjában úgyszólván beltag lettem. Betűkalligráfiáik, pár soros verseik expresszív teljessége, érzelmeik szemérmes kifejezhetetlensége, nyugati absztrakciókkal nehéz bajlódásuk, sőt látszólag csupasz kökerteik látásának magukat átadó, egész életen át nem szűnő lelki töltődésük, bármiféle transzcendenciára vallástól független nyitottságuk más emberképet rajzolt számomra. Vö. Varga Csaba: Hiromichi Hayakawa (1947–2011). *Iustum Aequum Salutare*, 7. (2011), 1. 147–149. Klasszikusként lásd Ruth Benedict: *The chrysanthemum and the sword. Patterns of Japanese culture*. Boston, Houghton Mifflin, 1946; és Lily Abegg: *The mind of East Asia*. London – New York, Thames and Hudson, 1952.

¹⁶ A nyugat-európai és az angol–amerikai civilizációban tett akadémiai útjaimat – *A bírói tény-megállapítási folyamat természete* című könyvem alapját képező kutatás kezdetétől *A jogi gondolkodás paradigmái* című mű perfektuálásáig – évtizedeken át átlengte a *knowledge, logic* és *argumentation* iránti érdeklődés. Ezeknek roppant bőséges könyvtári irodalma azonban nem valóságos, hanem teoretikus (tehát bármi ténylegesen kutató munkához használhatatlan) modellalkotáson nyugodott. S ezt csak akkor kezdték *theoreticalnek* nevezni, miután korszaknyi késéssel a *practical knowledge* kutatása is megkezdődött. Lásd Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai, 1992; illetve Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolgoz. és bőv. 2. kiadás. Budapest, Szent István Társulat, [1996/1998] 2004.

¹⁷ Korábbi munkám (Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Budapest, Magvető, 1976 nyomán Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető, 1981) tett lehetővé ilyen következtetést, amit akkor fejlesztettem ki (lásd Varga Csaba: Makroszociológiai jogelméletek: a jogászai világleképtől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia*, [1983], 1–2. 53–78),

hajlandóság – előfordulhat, hogy lehetőleg azonnali gyökeres megoldásra kell törekednünk;¹⁸

- igazságaink – isten-, ember- és természetképünkkel együtt – végső soron az emberiség egészének körében fogalmazódnak meg, s ennyiben függenek is attól, hiszen e körön túl nem lehetséges mással megvitatni és elfogadtatni. Erre, az emberiség közegében való megnyugvásra alapozódik életünk. Talán ebből is adódik, hogy sohasem kételkedünk tudásunk egészében, csupán valamely kiragadott részében: az egészből mindig arról szólunk, amit éppen megerősíteni vagy cáfolni igyekszünk;¹⁹

amikor a szociológiai intézetigazgatóvá, majd MTA-főtítkárhelyettesé lett Kulcsár Kálmán, a jogi modernizáció hazai aktualizálása örvén a politikai reform könnyítésére tett kísérletét kívántam ifjabb barátként segíteni.

¹⁸ Az 1970-es évektől harmadállásban az Országgyűlési Könyvtárba kerülve két elérhetetlenné tett szerzőtől készítettem magamnak másolatokból „összes művek”-dossziét: Bibó Istvánból és Hamvas Bélából. Előbbi kapcsán Papp Zsolt írása (Bibó István – Társadalomelemzés és politika. *Kritika*, [1980], 11. 11–15) döbbszerűen rá arra, hogy második világháború utáni dilemmázásában, elutasítva a kommunizmus/kapitalizmus közti választás időszerűségét, Bibó egy eszményített politikai kultúra úgymond előzetes kialakításának az elsője mellett tette le a voksát; és ezt óhatatlanul egy saját sírját is megásó árulásnak éreztem. Ekkor ébredtem a *Principiis obsta; sero medicina paratur, / cum mala per longas convaluerit moras* („A baj kezdetén állj ellen; késő már az orvosság, ha a baj a hosszú halogatással elhatalmasodott” – Ovidius: *Remedia amoris* 89–94) tudatára. A Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagjaként többször is felhívtam erre Antall József miniszterelnök figyelmét, amint egykori tanáraként ugyanezt Orbán Viktor későbbi miniszterelnöknek is elmondhattam – s ebben egyszerre rejtekezhetett elégedetlenség, sürgetés, sőt kritika kifejezése is.

Megjegyzendő persze, hogy radikalizmusért állt ki a baloldali amerikai társadalmi mérnökösökösödés (*social engineering*) máig ívelő mozgalma a 20. század elején, egyebek közt darwini természetudományossággal, sőt eugenikával is az emberminőséget emelhetni, aminek leginkább a második világháború végére az emberpusztításból előálló szörnyűségek láthatóvá vált példatára vetett véget. Így például Cora B. S. Hodson *Human sterilization to-day. A survey of the present position* című munkájában (London, Watts & Co., 1934) ezen ügy odaadón nem buzgalmát érzékelve az Egyesült Államokban és Skandináviában, Németországot gyakorlatilag nem is említve. A Harvard-végzett Lothrop Stoddard *Lázadás a civilizáció ellen* című könyve (Budapest, Stádium, [1931] 1943) pedig lerövidítette a tárgyalat réteg bemutatását: néhány generációnyi idő elmúltával börtönök sorának megtöltését igényelheti akár egy-két csavargó nemzedékeké történő növekvése. Nos, az 1990-es évek elején Párizsból Aix-en-Provence felé egy konferenciára vonatozva tört be kupénkba egy férfi, késsel kezében kezdve gyűjteni utasok pénztárcáit, ékszeréit, óráit. Tehetetlenségemben vergődve én szememet fel sem emelve csak rendületlenül olvastam — történetesen Stoddard antikvár példányát. Mikor hozzám ért, érzéketlen felhőjáróként mutogattam neki e számára érthetetlen nyelvű könyvet, mire dolgavégzetlenül végre eloldalgott. S talán máig sem tudta meg, hogy e mű pontosan róla szólt.

¹⁹ A Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság 1971. évi brüsszeli világkongresszusán ismerkedtem meg az elnöklő főszervező Chaïm Perelmannal (Varsó, 1912 – Brüsszel, 1984), a Logikai Kutatások Nemzeti Központja (Leuven) és a *Logique et Analyse* folyóirat alapítójával, aki rögvést atyai szárnyai alá fogadott. Érvélelméletéből, ontológiai alapigazságaiból rengeteget merítettem; a mindenkori emberiséget ő kezelte *auditoire universel* gyanánt. Műveit magyarul és angolul 1967-től

- a mindenkori emberiség roppant tudással rendelkezik, csak éppen nincs hozzáférése hozzá, mert minden egyesnek a szétforgácsoltságát nem tudja egyetlen tudássá egyesíteni. Ezért kell a tudást megszervező s elérhetővé tevő bázisokat s korpuszokat építenünk;²⁰
- személyes életünk, tudományunk adott élő közeghez kötődik. Ez rendez el, ez viszonyít minden mást maga körül. Ebből adódik, hogy eltérő helyen és korban, eltérő feltételek között különbözőképpen gondolkozunk;²¹
- a tudomány világunk magyarázatát szolgálja. Nem öncélú, hanem emberi létünk magasabb minőségét, emberi életünk könnyebbé tételét kívánjuk általa elérni. Szükséges hát, hogy a tudományos viták ne csak a saját rendszeren belüli újrapozicionálásban, azaz önmaguknak az egymás közti kakasviadalában jeleskedjenek, de közvetlenül és kreatív többlettel járuljanak az ember s a társadalom javához;²²

kezdve rendszeresen szemléztem. Lásd például: Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE, 1994. Perelman közvetlen hatását tükrözi tanulmányaim közül: Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 14. (1971), 2. 249–285; Varga Csaba: On the socially determined nature of legal reasoning. *Logique et Analyse*, (1973), 61–62. 21–78; valamint Varga Csaba ([1996/1998] 2004): i. m.

²⁰ A gondolat forrása: Friedrich August von Hayek: *Law, legislation and liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. I–III. Chicago, University of Chicago Press, 1973–1979. A művet a CIA fedett könyvszegélyakciója keretében már friss kiadványként megkaptam. Erről az akcióról lásd Alfred A. Reisch: *Hot books in the Cold War. The West's CIA-funded secret book distribution program behind the Iron Curtain*. Budapest – New York, CEU Press, 2013. Személyes emlékként ugyanerről: Varga Csaba: Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, 22. (2010), 5. 24–29.

²¹ Az *American Council of Learned Societies* meghívására a Yale Law School kutatójaként hívtattam meg az ő alkotmányosság-projektumuk dél-amerikai konferenciájára. Az uruguayi Punta del Estén beszélgethettem így 1988 őszén Dov Ronen (békéscsabai születéssel egykor még Rubicsék Tamás) harvardi politikatudóssal, aki kedvesen érdeklődött, miféle gondolatokat ápolunk itthon a kommunizmus esetleges megszűnte utáni időkre. Válaszaimat elégtelennek találta, s így nehéz átmenetet jósolt nemzetünk számára. Mert úgymond egész életünkben minél inkább szovjetellenesek voltunk, annál inkább kényszeresen magunk is annak büvkörében, tematizáltságában, koordinátáitól meghatározottan éltünk. S hiába csüngtünk a Nyugaton, számunkra azt elsősorban mégis csak ellenségünk ellenségeként érzékeltük, s önnön valójában így mégis ismeretlenül, belakatlanul, idegenül lebeg előtünk. Bármennyire bántónak éreztem e bírálatot akkor, igaza volt. Vö. Varga Csaba: Sikerek és csalódások (Tájkép – három évtized után). *Hítel*, 34. (2021), 1. 63–81, különösen 1. pont, 64.

²² Egy a Szovjetunió jövőjét latolgató Yale Law School-konferencián szerepelve megszólítottam: egy elegáns idős úr hívott fel a szobájába. Eugene V. Rostow (1913–2002) professzor volt ő – dékán (1955–1965), majd Lyndon B. Johnson kormányában helyettes külügyi államtitkár (1966–1969), utóbb a Fegyverellenőrzési és Lefegyverzési Ügynökség igazgatója (1981–1983) –, akinek érdeklődésére lelkesen meséltem a nyelvi-filozófiai dekonstrukció/rekonstrukció újdonságaiban való búvárkodásomról. Ám bölcsen szólt: „Kritikánál a dekonstrukció megkerülhetetlen, végső értéke mindazonáltal attól függ, hogy mivel szemben és minek a jegyében alkalmazzák. Mert tisztában kell lennünk azzal, hogy vannak irányok, amelyek alkotnak, és vannak mások, amik bírálatgyakorlásban kimerülve csakis rombolnak. Értékük átmeneti a tudomány előrehaladásában, mert mindig

- bárminek elvileg végtelen látásmódja lehetséges, ezért az emberiséget nem egyszerűen tudásmennyiség, hanem mindennek a minősége viszi előre: nem az a tudós, aki sokat tud, hanem akiben új látásmód tud megérlelődni;²³
- vakon azonban abban sem bízhatunk, amit tudásunknak gondolunk: bármi, amit tudni vélünk, a lehetséges racionalitások sokféleségében csak egyetlen kiválasztott leképezés. Ráadásul egyneműsítettként eleve torzító visszavezetés azon számtalan, az ember legkülönfélébb képességeit igénybe vevő módban, amelyekkel környezetünkhöz viszonyulhatunk. Ezek összetettsége végtelenségét tekintve még az abban történő döntés kritériuma sem lehet más, mint tetszőleges, vajon nem az irracionálissá kikialtottnak van-e nagyobb racionalitása; és ha figyelembe vesszük fundáltsághiányát, vagyis azt, hogy megalapozása körkörös, tehát semmitmondó bizonyításban merül ki, tudásunkat emberi optimumként feltehetően bizony eleve nem építhetjük másra, mint a *Fides et ratio* végső azonosságára;²⁴
- és végezetül tudjuk: nyelvünk fikciós, szimbólumokat közvetít, eleve betagolt kifejezéslehetőségeket kínál, és analógiába vont mindenkori másságok azonossá nyilvánításával halad előre. Egy így történő leírás aligha több beszélgetőpartnerünk számára, mint pavlovi feltételes reflex kiváltása: önmaga rendszerére szabott tökéletlen modellszerűség, aminek reprezentációs felhasználásával egy a valóságról a tudomány saját rendszerébe szabott *image* kommunikálásra kerül.²⁵

a megbírálnak a függelékei maradnak. Az igazi tudós elsődleges terepe ezért aligha lehet más, mint az alkotás.” Ettől kezdve láttam eltérő színben azt, amit szokásosan konzervativizmusnak nevezünk, és azt is persze, amit szépitésükben a rombolók liberalizmusnak mondanak.

²³ F. A. Hayek másik, a 19. lábjegyzetben említett program keretében hozzám szintén eljuttatott tanulmánykötetében (*New studies in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. London–Henley, Routledge & Kegan Paul, 1978) önmaga gondolkodói mivoltán töpreng: amikor társaságban volt, mások és sikerek mindenről mindent tudtak, ő viszont mindig ugyanazon problémán töprengett, ami persze másoknak aligha lehetett érdekes. Ám a történelem azt bizonyítja, hogy nem reproduktív készség, hanem megoldáshoz vezető látásmódkeresés az, ami a tudományt előreviheti.

²⁴ A már ifjúkoromban tisztelt Hamvas Béla és a pécsi közelségből ismert Várkonyi Nándor munkássága eleve ilyen irányba mutatott. Vö. Varga Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In Mezey Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom, 2000. 61–93; Varga Csaba: Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLiSz*, (2005), 82. [Külvilágunk – belvilágunk, 4] 14–21. Ebben megerősített utóbb a keresztény hagyományhoz az iszlám felől közelítő Seyyed Hossein Nasr, meg is jegyezve: „Az európai nyelvek azért váltak egyre inkább egydimenzióssá, mert olyan gondolati mintákat kellett közvetíteniük, amelyek maguk is egydimenziósok voltak.” [„If European languages have become [...] ever more unidimensional [...], it is because they have been associated with thought patterns of a unidimensional character.”]. Seyyed Hossein Nasr: *Knowledge and the Sacred*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1981. 37. Lásd végül: www.vatican.va/content/john-paul-ii/hu/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091998_fides-et-ratio.html.

²⁵ Varga ([1996/1998] 2004): i. m.; illetve Varga (1992): i. m.

Irodalomjegyzék

- Abegg, Lily: *The mind of East Asia*. London – New York, Thames and Hudson, 1952.
- Benedict, Ruth: *The chrysanthemum and the sword. Patterns of Japanese culture*. Boston, Houghton Mifflin, 1946.
- Conquest, Robert: *We & they: Civic & despotic cultures*. London, Maurice Temple Smith, 1980.
- Diringer, Arnd: „Gau, teurer Freund, ist alle Theorie. Und grün des Lebens goldner Baum”: Goethes Faust und die Rechtsprechung deutscher Gerichte. *Zeitschrift für das Juristische Studium*, 2. (2009), 5. 601–606.
- Disraeli, Benjamin: *Whigs and Whiggism. Political writings by Benjamin Disraeli*. Szerk. William Hutcheon. New York, Macmillan, 1914. Online: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo1.ark:/13960/t3ws97q9p&view=lup&seq=8>
- Goethe, Johann Wolfgang: *Faust*. Budapest, Kalligram, [1808] 2015.
- Hayek, Friedrich August von: *Law, legislation and liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. I–III. Chicago, University of Chicago Press, 1973–1979.
- Hayek, Friedrich August von: *New studies in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. London–Henley, Routledge – Kegan Paul, 1978. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321288.001.0001>
- Hodson, Cora B. S.: *Human sterilization to-day. A survey of the present position*. London, Watts & Co., 1934.
- Johnson, Paul: *Intellectuals*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1988.
- Jonas, David – Doris Klein: *Man-child. A study of the infantilization of man*. New York, McGraw-Hill, 1970.
- Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Budapest, Magvető, 1976.
- Kirkpatrick, Jeane J.: Introduction. In Jeane J. Kirkpatrick: *Dictatorships and double standards: Rationalism and reason in politics*. New York, Simon and Schuster, 1982.
- Kirkpatrick, Jeane J.: Ésszerűség és tapasztalat a politikában. In Varga Csaba (szerk. és ford.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, AKAPrint, 1998. 9–11.
- Kolozsi Pál – Lehmann Kristóf: Lássunk tisztán! Élet és Irodalom, 64. (2020), 3. Online: www.es.hu/cikk/2020-01-17/kolozsi-pal-lehmann-kristof/lassunk-tisztan.html
- Körösényi András: *Liberális vagy konzervatív korszakváltás?* Budapest, Magvető, 1989.
- Kühnelt-Leddihn, Erik: *Jezsuiták, nyárspolgárok, bolsevikik*. Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1935. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Erik Kühnelt-Leddihn: *Jesuiten, Spiesser, Bolschewiken*. Salzburg, Anton Pustet, 1933.
- Nasr, Seyyed Hossein: *Knowledge and the Sacred*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1981.
- Papp Zsolt: Bibó István – Társadalomelemzés és politika. *Kritika*, (1980), 11. 11–15.
- Reisch, Alfred A.: *Hot books in the Cold War. The West's CIA-funded secret book distribution program behind the Iron Curtain*. Budapest – New York, CEU Press, 2013.
- Scruton, Roger: *Thinkers of the New Left*. London, Claridge, 1985.
- Scruton, Roger: *The Palgrave Macmillan dictionary of political thought*. 3. kiadás. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan, [1982] 2007.
- Stoddard, Lothrop: *Lázadás a civilizáció ellen*. Budapest, Stádium, [1931] 1943. A fordítás alapjául szolgáló eredeti mű: Lothrop Stoddard: *The revolt against civilization: the menace of the under man*. New York, Charles Scribner's Sons, 1922.
- Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 14. (1971), 2. 249–285. Online: <http://mek.oszk.hu/15300/15304/15304.pdf>

- Varga Csaba: On the socially determined nature of legal reasoning. *Logique et Analyse*, (1973), 61–62. 21–78. Online: www.jstor.org/stable/44083637
- Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető, 1981. Online: <http://mek.oszk.hu/14200/14244>
- Varga Csaba: Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világképtől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia*, (1983), 1–2. 53–78. Online: in <http://mek.oszk.hu/15300/15303>
- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai, 1992. Online: <http://mek.oszk.hu/14400/14489>
- Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE, 1994. Online: <http://mek.oszk.hu/14500/14525>
- Varga Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In Mezey Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom, 2000. 61–93. Online: <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>
- Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiadás. Budapest, Szent István Társulat, [1996/1998] 2004. Online: <http://mek.oszk.hu/14600/14633>
- Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 47–66. Online: <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>
- Varga Csaba: Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLiSz*, (2005), 82. [Külvilágunk – belvilágunk, 4] 14–21. Online: <http://mek.oszk.hu/17900/17995/17995.pdf>
- Varga Csaba: Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, 22. (2010), 5. 24–29. Online: http://magyarnaplo.hu/wp-content/uploads/2015/02/mn_2010_05.pdf
- Varga Csaba: Hiromichi Hayakawa (1947–2011). *Iustum Aequum Salutare*, 7. (2011), 1. 147–149. Online: <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2011sz/03.pdf>
- Varga Csaba: „Csak múltunk törvény...” Varga Csaba jogfilozófiával beszélget Mezei Károly. Budapest, Kairosz, 2012. Online: <https://mek.oszk.hu/19800/19835>
- Varga Csaba: Népszokások mint kollektív én-reprezentációk (A jogi népszokás-kutatás lehetséges többlet-üzenetéről). *Iustum Aequum Salutare*, 13. (2017), 4. 205–218. Online: http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2017sz/14_VargaCs_IAS_2017_4.pdf
- Varga Csaba: Sikerek és csalódások (Tájkép – három évtized után). *Hitel*, 34. (2021), 1. 63–81. Online: <https://www.hitelfolyoirat.hu/2021/03/08/2021-1>